

SHAXS TARBIYASIDA IDEALINI O‘RNI VA FALSAFIY-PEDAGOGIK MUAMMOLARI

Samadov A.R.

SamDU Falsafa va milliy g‘oya kafedrası professori, f.f.d.

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxs tarbiyasida idealining pedagogik, aksiologik va falsafiy muammolari to‘g‘risida fikr yuritilgan bo‘lib, pedagogika sohasidagi shaxs tarbiyasi masalasiga yangicha innovatsion yondashuvlar, xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: axloqiy-estetik ideal, pedagogika, aksiologiya, innovatsiya, I.Kant, shaxs tarbiyasi, tarbiya nazariyasi, tabiat.

Mamlakatimizda olib borilayotgan inson va jamiyat ijtimoiy hayotida tub islohotlarinsoniyatni abadiy orzusi bo‘lgan xalqpavarlik, insonpavarlik tamoyilini to‘la tantana qilishini nazariy modeli – ijtimoiy ideal-fuqarolik jamiyati sari ilgarilama harakati ideal va umummaqsadlarni ma’lum bir tizimga keltirishga harakat deb baholanadi. Bugungi kunga kelib eski, o‘tgan asr mafkurasi asosida shakllangan marginallashgan ideal va qadriyatlar o‘rnini fuqarolik jamiyati talablari asosida shakllantirilgan, adolat, qonun ustuvorligi, xalqning roziligi deganumuminsoniy qadriyatlar egallamoqda. Inson omili, shaxsning axloqiy-estetik qadriyatlarini qaytadan baholanishi, ayniqsa yoshlarni axloqiy-estetik idealining bugungi kundagi holati, rivojlanish motivlari, ehtiyojlari, globallashuv davrida axloqiy-estetik ideallarini yangi ufqlari, shakllanadigan idealni ichki tizimi, rivojlanish determinantlari, omillarini o‘rganish bilan bog‘liq muammolar ilmiy-nazariy jihatdan dolzarbligini yana bir bor belgilamoqda.

O‘tgan asrda ijtimoiy-ma’naviy ideallarning turlari sifatida, axloqiy va estetik ideallarning mazmunini differensiallashishi, ularni alohida-alohida analiz qilinishi o‘z davrining ratsional fan paradigmalariningan‘analaridan biridir. Axloqiy-estetik ideallarning differensial o‘rganish natijalari “o‘z zamoni uchun chin xulosa va chinligi nisbiy, bir-birini rad etuvchi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchidir”[1,50-b]. Shaxs axloqiy-estetik ideallarni shakllanishiga diaxronik yondashuv natijasida insonni ilk olam haqidagi bilimlari va hozirgi differensiallashgan qarashlar uzoq evoyusiyani boshidan kechirganligini guvohi bo‘lish mumkin. Emanatsiya konsepsiyasiga ko‘ra insonning borliqni (axloqiy va badiiy-estetik) o‘zlashtirishining ilk substansiyasida tabiiy hodisalar insonni axloqiy ongida imperativlashib va bir vaqtda undan zavq olishi sinkertik hodisa bo‘lgan. Biz buni insonni ilk axloqiy-estetik hissiyoti, qarashlari, fikrlari jamlangan “Avesto”da ko‘ramiz. “.....zardushtiylar ta’limotiga ko‘ra, yettita tabiatning elementi: olov, suv, havo, tuproq, o‘simlik, hayvon va inson Xudo tomonidan yaratilgan va ular ilohiylik, muqaddaslik mazmun-mohiyatiga ega. Inson ularning eng yuksak oliy toifasidir va shuning uchun ham u qolgan boshqa oltita mavjudotga g‘amxo‘rlik ko‘rsatishi: tuproqni serunum qilishi, havo va suvni, suv manbalarini toza saqlashi, foydali o‘simliklar va hayvonlarni ko‘paytirishi, insonning Xudo oldidagi burchi sanalgan”[2,12b]. Sinkretiklik ahamiyatiga ega bo‘lgan axloqiy-estetik qarashlarni ibtidosi shu ikki jabxani idealini bir-biriga yagona tarzda shakllantirgan. Insonning hissiyoti va axloqiy ongi bir butunligi ekologik

munosabatlarida aks etgani tasodifiy holat emas.

Shaxsning axloqiy-estetik ideali haqidagi qarashlarning takomili olmon mumtoz faylasufi I.Kant ta'limotida "ideal masalasi"ni insonning axloqiy-estetikkomilligi bilan bog'lashga olib keldi: idealni – "maqsad qilib qo'yish va unga erishish uchun intilish bilan bog'liqdir"[3,465b], deb bildi. Shuningdek, faylasuf axloqiy idealni ham, estetik idealni ham voqelikdan emas tafakkurdan, aqldan izlamoq kerakligini uqtiradi. Bunda ideal narsa va hodisalarning empirik voqelik tufayli tug'ilgan g'oyalardan emas, tafakkur salohiyati bo'lgan xayolda paydo bo'lgan har xil obraz, tushuncha va tuyg'ularning mantiqiy yaxlitligidan vujudga keladi.

O'tgan asrda shaxsning ideallari ma'lum qoliplar, maishiy talablarga bo'y so'ndirildi. Axloqiy va estetik qadriyatlar alohida o'rganilib, ilmiy tadqiqot natijalarini o'quvchi yoshlar pedagogik tarbiyasida, insonni tabiat va jamiyatga munosabatini mutanosiblashtirishda qo'llanib kelindi. Ushbu masalaga diaxronik yondashuvda shu narsa aniqlandiki, davrlar osha inson, shaxs tarbiyasida yagona model, umumiy ma'naviy ideal yo'qligi tufayli sinkretik xususiyatga ega axloqiy-estetik ideal alohida inson tafakkuri, madaniyatini bir belgisi sifatida o'z aslidan yiroqlashgan holda pedagogik, aksiologik, falsafiy tadqiqotlar ob'ektiga aylangan.

Axloqiy-estetik idealni bir vaqtda, sinxronik o'rganishda qarashlar antogonizmi, tadqiqotlar xilma-xilligi shaxsni hayotidagi bu sinkretik, sintetik xususiyatga ega bo'lgan masalaga turli xil yondashganini guvohi bo'lish mumkin. Sinxronik yondashuvda esa bilimlarni ma'lum davrda, aytish mumkin-ki, bir vaqtni o'zida xilma-xil yo'nalishlar va qarashlarni mavjud bo'lish, ularning bir-biriga ta'sir ko'rsatishlari aniqlanadi, tadqiq qilinadi. Sinxronik yondashuv nuqtai-nazarida tahlil qilish shaxs axloqiy-estetik ideali muammosi bilan shug'ullanadigan ilm sohalarini ma'lum vaqt oralig'i doirasida o'ziga xos gorizontol chiziqqa "joylashtirib" tahlil qilishni bildiradi. Bir vaqtni o'zida shaxs axloqiy estetik idealini ontologik, gnoseologik, aksiologik, praktsiologik va pedagogik sohalarda tahlil qilingan bo'lib, shaxs tarbiyasining bir-butun bo'lgan idealni turli parametrlarda o'rganishgan.

O'zbek xalq pedagogikasining tajribasidan aniqki, yoshlar tarbiyasida aqliy-axloqiy va estetik-hissiy tarbiyani asosiy sinkretik tamoyil qilib olib, didaktik, pandnasihat janrida bola shaxsni bir vaqtda ham axloqiy, ham estetik dunyoqarashini shakllantirishga harakat qilingan. O'z davrida shaxs tarbiyasidagi axloqiy-estetiklikni birligini Ibn Sino o'z pedagogik qarashlarida tarbiya "...aqliy tarbiya, jismoniy sog'lomlashtirish, estetik tarbiya, ma'naviy tarbiya, hunarga o'rgatish"[4,44b] singari bir butunlikda deb qaragan. An'anaviy tarbiyaning bir qismi bo'lgan kasb-hunar mehnat tarbiyasi asosida shaxsning axloqiy sifatleri "ustoz-shogirt" tizimida tarkib toptirilib, uning mehnat jarayonida tabiatga, atrof-muhitga bo'lgan hissiy-estetik munosabati, o'z mehnatining natijasi, professional mahsulotidan zavqlanish, mehnat faoliyati natijasida forig'lanish singari immanent xislatlar shakllantirilib borilgan.

Zamonaviy pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biri bu tarbiyalanuvchi yoshlarda idealni kompleks shakllantirishdir. Pedagogikaning zamonaviy tarbiya nazariyasi, turli didaktik vositalari va natijalari ham shu sinkretik axloqiy-estetik tarbiyaga qaratilmog'i kerak. Sof holdagi axloqiy nasihatgo'ylik qilishlik, ortiqcha didaktikadan foydalanish, yetishib kelayotgan barkamol avlodga nisbat pedagogik ta'siri tamomila yo'qotib bo'lgan. Hozirgi zamonning pedagogika

fani tarbiyalanuvchi bolalarni estetik va axloqiy jihatdan tarbiya topishining yangi yo'llarini uning ongida go'zallik va ezgulik to'g'risidagi tasavvurlarining sinkretligi, muvofiqligi va birligi orqali izlamoqda. Pedagogika o'zining xususiyati yoki ilk maqsadidan ancha uzoqlashib, asl maqsadi bo'lgan kompleks shakllanishni nazardan qochirib qo'ydi. Pedagogik texnologiya ta'siriga berilib, oddiy insonning tarbiyasi uchun kerak bo'ladigan axloq-estetik idealni "animiya" darajasiga chiqarib qo'ydi. Hozirgi zamon pedagogik tadqiqotlaridan ma'lumki, bu masalaga faqat sinkretik yondashuv tarbiyalanuvchi bolalarning kamol topishini hamda ularning ongli ravishdagi axloqini, xulqini va estetik jihatdan yo'naltirilganlik, yaratuvchilik faoliyatini rag'batlantirishi mumkin.

Ta'lim amaliyotida an'anaviylik va zamonaviylik dialektikasini ta'sirida ta'lim falsafasi vujudga kelgan bo'lib, bu o'z navbatida pedagogika fanidagi murakkab tizimlar va tushunchalar klassik ta'lim tizimidagi falsafiy g'oyalar asosida kechgan. Zamonaviy pedagogika fanini asosiy tendensiyasi – uning shaxsni "anglash", o'z dunyoqarashiga asoslanishiga e'tibor qaratilganligidadir[5,47b]. Pedagogikaning zamonaviy muammolari yuzasidan amaliy ko'rsatmalar bergan faylasuf I.Kantning bu boradagi fikri juda asoslidir. Kantning fikricha bola shaxsida faqat axloqiylik usutuvor bo'lsa-yu uning erkinligi, zavq-shavqini o'sishiga to'sqinlik qilinsa u holda tabiiylik buzilib, maqsadga erishish mumkin emas. Uningcha ushbu uyg'unlikka erishish mumkinligi haqida "sistemali tushuncha berish lozim. 1) Ruhiiy-ma'naviy tarbiya madaniyati - u bilim, mahorat, epchilik va takomillashuvga bog'liq bo'lib, yo tabiiy yoki axloqiy ko'rinishga ega bo'ladi. A) Tabiiy, bunda hamma narsa mashq va tarib-intizomga asoslanadi. B) Axloqiy, u tartib-intizomga emas, balki tamoyillarga asoslanadi. Bunda do'q-po'pisa, jazo berish va hokazolarga tayaniladigan bo'lsa, tarbiya buziladi. Chunki harakatlarning butun axloqiy qadr-qimmatini faqat yaxshilik tamoyillaridan iborat bo'lib, tabiiy tarbiya axloqiy tarbiyadan tubdan farq qiladi. 2) Ruhiiy-ma'naviy tarbiya madaniyati, ya'ni bilish qobiliyati, tasavvur kuchi, xotira va diqqat-e'tiborning kuchliligi va hokazolarni ta'kidlash lozimki, bolalarda tasavvur kuchi nihoyatda kuchli bo'ladi[6,53-54betlar]. Kant ushbu fikri bilan pedagogikada bola shaxsi va umuman shaxs tarbiyasida yangicha innovatsion g'oyalar qo'llash vaqti kelgan, ta'lim jarayonida insonparvar tamoyillarni ustuvorligini oshirish, fikrni o'rgatish emas, balki fikrlashni o'rgatish pedagogik nazariyani aylanma o'qi, asosi bo'lishi kerak.

Hozirgi kunda globalashuvning ijtimoiy-madaniy fenomeni tarzida namoyon bo'layotgan sportda shaxsning axloqiy-estetik idealini birligi masalasi dolzarblashayotganligi pedagogik muammodan falsafiy tahlil ob'ektiga aylanib borayotganligini ko'rsatmoqda. Hozirgi vaqtda kishilarning axloqiy-estetik fazlatalari, tuyg'ulari, didlari va ma'naviy ehtiyojlarini shakllanishida sport axloqiy-estetik tarbiyaning eng samarali vositalaridan biri bo'layotganini guvohi bo'lish mumkin. Sport tomoshabopligi, tarbiyalovchi funksiyasi tufayli yaqqol ko'zga tashlanmoqda va uning bir vaqtda shaxs tarbiyasi uchun axloqiy-estetik jihatini namoyon bo'lishi yangi pedagogik-praksiologik tarbiya nazariyasini yaratilishiga asos bo'lishi mumkin.

Shaxs idealini sinkretik xususiyatga egaligi, zamonaviy pedagogikadagi ayrim muammolarni tahlilidan kelib chiqib quyidagi xulosalarga kelish mumkin: *birinchidan*, axloqiy-estetik ideal, obektiv borliqni bir vaqtning o'zida hissiy-

emotsional idrokda go‘zallik va garmoniya (yoki uyg‘unlik)ni tushunish hamda abstrakt-nazariy bilishda ezgulik va yaxshilik tushunchalari orqali in‘ikos etiladi;

ikkinchidan, shaxsning aksiologik ong doirasini kengaytirish hamda o‘zgartirishda axloqiy-estetik ideallar alohida o‘rin tutadi, modomiki ayni axloqiy-estetik ideallar shaxsning mukammallik to‘g‘risidagi qadrli tasavvurlari sifatida doimo o‘z tarkibiga (yoki ichiga) qiyoslash jihatini qamrab oladi (ezgulik va yovuzlik, go‘zallik va xunuklik tarzida) hamda xulqda, odatda va insonlarning muayyan hayotiy vaziyatida axloqiy jihatdan tanlab olish modelini belgilaydi;

uchinchidan, axloqiy-estetik ideal ijodiy energiyani yaratuvchilikka yo‘naltiradi, eng universal insoniy intilishlarning birini rag‘batlantiradi – o‘zini-o‘zi ro‘yobga chiqarishi va o‘zini-o‘zi kamolotga yetkazilish singari sinergetik xarakterga ega bo‘lgan intilishlarni rag‘batlantiradi.

to‘rtinchidan, shaxsning axloqiy-estetik ideali madaniy-ma‘rifiy funksiyasi ustuvor bo‘lib, u sportda, san‘atda va zamonaviy pedagogik tarbiya nazariyasida innovatsion g‘oya sifatida yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Kagan M.S. Filozofskaya teoriya sennosti. – CPb.: 1997. – C.50.
2. Aymatov A. Shaxsning tabiatga eko-estetik munosabatini shakllantirish masalalari. T.: Fan va texnologiyalar, 2017, 12-bet.
3. Kant I. Kritika chistogo razuma. – Rostov na Donu: Feniks, 1999 – S.465.
4. Kaldibekova A. Xodjaev B. Pedagogik aksiologiya. T.: O‘zbekistonning milliy kutubxonasi, 2009 yil, 44-bet.
5. Kaldibekova A. Xodjaev B. Pedagogik aksiologiya. T.: O‘zbekistonning milliy kutubxonasi, 2009 yil, 47-bet.
6. Kant I. Pedagogika to‘g‘risida / P. Teshendorf (so‘z boshi), A. X. Saidov (kirish so‘zi); Nemis tilidan M. Akbarov tarjimai.-Toshkent: «N150 RoP§gaG», 2013. -53-54-betlar.